

Study of Architecture and Evolution of the Ghāyeb Shrine in Kashan

Abstract

In the southwest of Kashan, a short distance from Feyz Cemetery, there is a shrine known as the Ghayeb Shrine. According to aerial photographs of 1956 and 1964, this tomb is mainly located between farms and gardens. Although the current situation has changed slightly, residential units and other buildings can be seen in the vicinity. However, still a large part of the surrounding area includes gardens and farmland. According to the existing stone inscription, this tomb was the shrine of Ghāem Āl-i Mohammad and dated back to 1514. The building consists of a chamber in the center and other spaces or Shabistans around it. It also includes a newly built mosque, a religious center or Hosseinieh, and a courtyard. The whole complex is located on a passage that is roofed next to the tomb. Also, a cistern is located on the other side of the passage and in front of the tomb. The study of the building shows that some destruction and some parts have been added to it. So the question is, what was the origin of the building? When was it built, and what changes did it go through? This study seeks to find the core of the original tomb and the process of its development. The research method is descriptive historical, and most of the information has been collected based on the survey and documentation of the building and its surroundings and interviews. All the information and documents have been interpreted to determine the original form and development of the building. The results show that the original building is a small tomb built instead of banay-i sarejeh peymayi (water management room) and then found its original form, including a dome with eight spaces around it.

Abstract: Kashan, Boqa of Imamzadeh Ghayeb, Historic shrine, Safavid era

مطالعه معماری و سیر تحول تاریخی زیارتگاه غایب در کاشان

چکیده

در جنوب غربی کاشان و در فاصله اندکی از گورستان فیض، زیارتگاهی مشهور به امامزاده غایب قرار دارد. بنابر عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۳ این بقعه در میان مزارع و باغ‌ها واقع شده است. امروز وضعیت تغییر کرده و واحدهای مسکونی و بناهای دیگر در همان حوالی مشاهده می‌شود، اما هنوز هم بخش وسیعی از محیط پیرامون بنا شامل باغ‌ها و اراضی زراعی است. بر اساس کتیبه سنگی، این بقعه زیارتگاه قائم آل محمد (ص) بوده و به سال ۹۲۰ هـ ق ساخته یا تعمیر شده است. بنا شامل گنبدخانه‌ای در مرکز و فضاها و شبستان‌هایی پیرامون آن است و مسجد و حسینیه نوساز و حیاطی را نیز شامل می‌شود. همه این مجموعه در بر معبری واقع شده که در جوار بقعه، مسقف شده است. آب‌انباری در سوی دیگر معبر و در برابر بقعه قرار دارد. مطالعه بنا نشان می‌دهد تخریب‌هایی در آن صورت گرفته و بخش‌های نیز از گذشته تاکنون بدان افزوده شده است. علاوه بر این، بررسی نقشه و سازمان‌دهی فضایی بقعه نشان از آن دارد که بنا به تدریج شکل گرفته است. لذا این پرسش مطرح است که اصل بنا چه بوده؟ در چه زمانی ساخته شده و چه تغییراتی را نیز از سر گذرانده است. این مطالعه در پی یافتن هسته نخستین بقعه و روند توسعه آن است. روش تحقیق این مطالعه توصیفی-تحلیلی و تفسیری تاریخی است و عمده اطلاعات بر پایه مطالعه و مستندسازی بنا و محیط پیرامون آن و مصاحبه با افراد مطلع محلی جمع‌آوری شده است. در عین حال همه این اطلاعات به همراه اسناد موجود همچون کتیبه، تفسیر شده‌اند تا شکل اولیه و نحوه توسعه بنا روشن شود. نتایج تحقیق و از جمله مقایسه این بنا با نمونه‌های دیگر نشان می‌دهد که بنای اولیه بقعه‌ای کوچک بوده که احتمالاً بر جای یک بنای سرجه‌پیمایی ساخته شده و سپس با دو فضای شمالی و جنوبی تکمیل شده است. این ترکیب در دوره متأخرتر به بنایی نُه‌بخشی مشتمل بر یک گنبدخانه و هشت فضا در پیرامون تبدیل شده و با افزوده شدن بخش‌های دیگری به شکل نهایی خود درآمده است.

کلیدواژه‌ها: کاشان، بقعه غایب، زیارتگاه، دوره صفوی

مقدمه

کاشان شهری با زیارتگاه‌های پرشمار است. زیارتگاه غایب یا بقعه شاهزاده اسماعیل در جنوب غربی شهر و در نزدیکی مقبره فیض کاشانی واقع شده و تا پیش از تخریب حصار تاریخی در بیرون شهر و خارج از دروازه فین قرار داشته است. بقعه در یک محدوده حومه‌ای کوچک و در میان کشتزارها و باغ‌ها شکل گرفته است. این وضعیت به میزان قابل توجهی تا به امروز نیز باقی مانده است. اما در وضعیت فعلی، یک ناحیه مسکونی و گورستانی وسیع نیز در همسایگی آن قرار گرفته‌اند. زیارتگاه که متصل به گذری سرپوشیده است در شکل گرفتن شخصیت محدوده نقش قابل ملاحظه‌ای داشته است. با وجود این، بیشتر عناصر شکل‌دهنده شخصیت این محدوده تغییر کرده و یا در حال تغییرند. مثلاً برخی از اراضی زراعی و باغ‌ها تخریب و در آن‌ها ساخت‌وساز انجام شده و برخی بناهای درون گورستان و تعدادی از خانه‌ها تخریب و نوسازی شده‌اند. بررسی‌های اولیه تغییراتی در زیارتگاه را نیز آشکار می‌کند و نشان می‌دهد علاوه بر محدوده پیرامون، به بنای یادشده نیز آسیب‌هایی وارد شده است و بخش‌های مهمی از آن تخریب و عناصر جدیدی به آن افزوده شده‌اند. این موضوع شخصیت و هویت این محدوده حومه‌ای را دست‌خوش تغییر کرده است. این در حالی است که بنای موردنظر با وجود ارزش‌هایی که دارد و از جمله قدمت آن که در کتیبه‌ای بدان اشاره شده، حتی در فهرست آثار ملی ایران نیز به ثبت نرسیده است. درعین حال زیارتگاه امامزاده غایب شکل‌دهنده بخشی از هویت محلی محدوده‌ای است که در آن قرار گرفته است. برای مثال معبر مجاور زیارتگاه را به نام زیارتگاه می‌شناسند و از طرفی نزدیکی آن با مقبره فیض کاشانی اهمیت محدوده را یادآور می‌شود. تا به حال هیچ‌گونه پژوهشی راجع به این بنا انجام نگرفته و بنای آن نیز مستندسازی نشده است؛ و صرفاً در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز نامی از بنا درج شده است. حسن نراقی (۱۳۴۵) در کتاب یادشده در شرحی مختصری به «بقعه شاه اسماعیل بن موسی بن جعفر معروف به امامزاده غایب واقع در سمت شمال غربی مزار فیض دارای گنبد مخروطی کاشی فیروزه‌ای با صحن و سرا و ضریح چوبی مشبک» اشاره کرده است. براین اساس این پرسش قابل طرح است که شکل اصیل زیارتگاه چگونه بوده و چه تغییراتی کرده و بنا به چه دوره‌ای تعلق دارد؟ هدف این مقاله یافتن مهم‌ترین خصوصیات زیارتگاه و همچنین پیدا کردن شکل و طرح اصیل آن است.

این پژوهش راهبرد کیفی دارد و از نوع تفسیری تاریخی است و روش گردآوری اطلاعات موردنیاز نیز بیشتر بر مطالعات میدانی استوار شده است. لذا برای دستیابی به هدف، ابتدا بنا برداشت و تغییر و تحولات کالبدی بررسی و روایت‌های شفاهی از طریق مصاحبه با خانواده متولی و اهالی محل جمع‌آوری و مستندسازی شده و سپس بقعه و محیط اطراف آن بر اساس آثار و اسناد موجود و همچنین وضعیت‌های متفاوت آن در عکس‌های هوایی مطالعه شده است. برای این منظور، بخش‌های مختلف بنا و آثار و اجزای آن بررسی و مطالعه و با زیارتگاه‌های مشابه دیگر در کاشان مقایسه شده است.

۱. پیشینه و بستر قرارگیری زیارتگاه غایب

بنا بر کتیبه‌ای که بر پیشانی دالان ورودی زیارتگاه نصب شده (تصویر ۱)، این بنا در سال ۹۲۰ ه‍.ق ساخته یا بازسازی و تعمیر شده است. این کتیبه که از سنگ قهوه‌ای‌رنگی ساخته شده دوتکه بوده و دارای ابعاد تقریبی ۲۵ در ۴۵ سانتیمتر است. گرداگرد این کتیبه صلوات کبیره (صلوات بر ۱۴ معصوم) به خط ثلث به صورت برجسته کنده کاری شده است. در قاب میانی آن نیز به نام زیارتگاه و واقف آن بدین ترتیب اشاره شده است: «قد عمر زیاره قائم آل محمد، درویش خادم علی بن عبدالعلی بن علی بن حاجی بن علی فی عشرين و تسعمائه».

تصویر (۱): کتیبه بنا

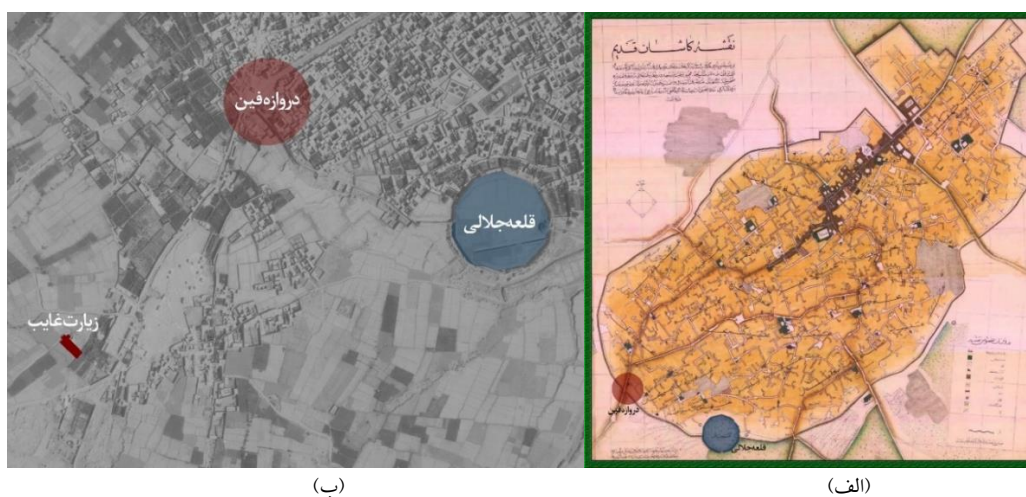
بدین ترتیب معلوم می‌شود که نام اصلی این مکان، زیارت قائم آل محمد بوده است که اشاره به امام دوازدهم شیعیان دارد. احتمالاً در آن روزگاران باور زیادی به نزدیکی ظهور امام دوازدهم وجود داشته و از جمله برپاداشتن این گونه مکان‌های قدمگاهی و یادبود محل غیبت امام در ایران و کاشان دارای سابقه بوده است.^۱ عنوان زیارت غایب برای این زیارتگاه که در اسناد دوره قاجاری و باورهای امروزی رواج دارد نیز مبتنی بر همین سابقه است. اما در دوره‌های بعد که باورهای مرتبط با امام زمان و غیبت ایشان در یک چارچوب الهیاتی منسجمی تعریف شده، رفته‌رفته این مکان با حفظ محور قداست که همان غیبت شخص مقدس در این محل است، به اشخاص دیگر منسوب شده است. در باور مردم و خادمان زیارتگاه، شاهزاده اسماعیل از نوادگان موسی بن جعفر (ع) به همراه جمعی دیگر به کاشان آمده و پس از درگیری و تعقیب دشمنان، سرجه‌پیمایی به نام حاج صفی‌خان بدین مکان که اتاق سرجه‌پیمایی کشاورزان بوده به اسماعیل پناه داده است.^۲ پس از رفتن مهاجمان، اثری از وی در اتاق مشاهده نشده و باور عموم بر این است که اسماعیل در این محل غایب شده است. به باور برخی دیگر در همراهی با اسماعیل، فرد یا افراد دیگری نیز در محل اتاق که اکنون تبدیل به بقعه شده غایب شده‌اند. بنابراین اهالی این زیارتگاه را محل دفن امامزاده نمی‌دانند، بلکه ضریحی صندوق مانند در میان بقعه‌ای که محل غیبت

^۱ از جمله نک: محمد مشهدی نوش آبادی و حمیدرضا جیحانی، قدمگاه امام علی (ع)؛ در جستجوی تربت‌خانه ایلخانی کاشان.

^۲ سرجه براساس ناظم‌الاطباء به معنی پنگان و اندازه تعیین آب است و کاسه مسین گردی است که در ته آن سوراخی است و آن را در کاسه بزرگتر که پر از آب است قرار می‌دهند و بعنوان ساعت آبی از آن استفاده می‌کنند. نک: لغتنامه دهخدا و فرهنگی فارسی معین. شخصی که این کار را انجام می‌دهد سرجه‌پیما و مکان انجام این عمل، اتاق سرجه‌پیمایی است. همچنین نک: عباس تراب‌زاده، نظام سنتی آبیاری چشمه سلیمانیه فین.

است قرار داده‌اند (غایی، ۱۳۹۷).^۳ با توجه به این که محل‌های غیبت معمولاً شامل عناصری همچون چشمه، چاه و گودالی مرتبط با آب است (مشهدی نوش آبادی، ۱۳۹۵: ۲۵۰)، ممکن است در این محل هم عنصری مانند چاه وجود داشته باشد. در تقسیم‌بندی کلی، این زیارتگاه مبتنی بر انگاره غیبت و دارای موقعیتی قدمگاهی است و از این جهت با آرامگاه تفاوت دارد.

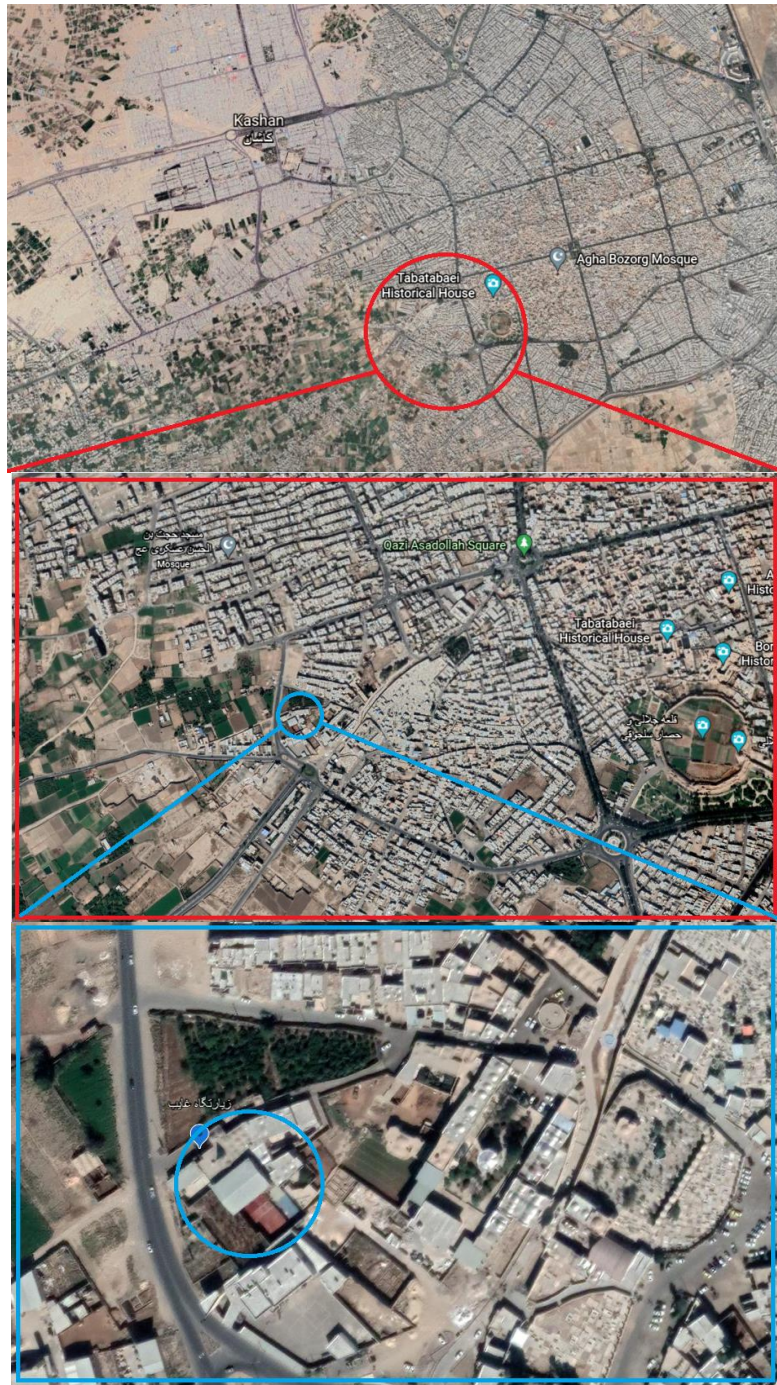
برای سال‌های متوالی خانواده غایی متولی این بنا بوده‌اند،^۴ و نام خانوادگی آن‌ها نیز برگرفته از نام همین زیارتگاه است. امروز با این که اوقاف متولی جدیدی برای زیارتگاه معرفی کرده است، اما هنوز این خانواده طبق سنتی دیرینه به امور زیارتگاه رسیدگی می‌کنند. این زیارتگاه در جنوب غربی کاشان به فاصله نزدیکی از گورستان فیض و در خیابان غایب منشعب از خیابان شهیدان اسلامی تبار واقع شده است. در ابتدای خیابان یادشده بقعه قاضی اسدالله قرار دارد و در گذشته در محل بقعه یادشده دروازه فین قرار داشته است. در انتهای کوچه زیارتگاه نیز یک آرامگاه خانوادگی واقع شده و روبروی آرامگاه، بقعه و گورستان فیض^۵ قرار دارد. در گستره قدیم کاشان این مکان خارج از برج و باروی شهر و محدوده شهری کاشان آن زمان بوده است (تصویر ۲). در عین حال وجود باغ‌ها و زمین‌های زراعی پرشمار و همچنین مقبره فیض که گورستان بزرگی پیرامونش شکل گرفته نشان از اهمیت این محدوده نزدیک به حصار تاریخی شهر دارد.

تصویر (۲): (الف): تصویر محل قرارگیری قلعه جلالی و دروازه فین در نقشه کاشان قدیم (منبع: اداره میراث فرهنگی کاشان)
(ب): تصویر محل قرارگیری قلعه جلالی و دروازه فین و زیارت غایب در عکس هوایی سال ۱۳۴۵

^۳ همچنین نک: عباس تراب‌زاده، بررسی و تحلیل مردم‌شناختی زیارتگاه‌های شهرستان کاشان، ص ۱۱۸.
^۴ آخرین متولی خانواده غایی‌ها، حسن غایی فرزند صفرعلی غایی، نوه نورو علی غایی متولد ۱۳۱۱ است که بیشتر روایت‌های نوشته‌شده از ایشان است. گفته می‌شود شجره‌نامه‌ای مربوط به زیارت غایب وجود داشته است که درون صندوقچه‌ای چوبی خاک کردند، و موریانه آن را خورده است و اکنون اثری از آن نیست.

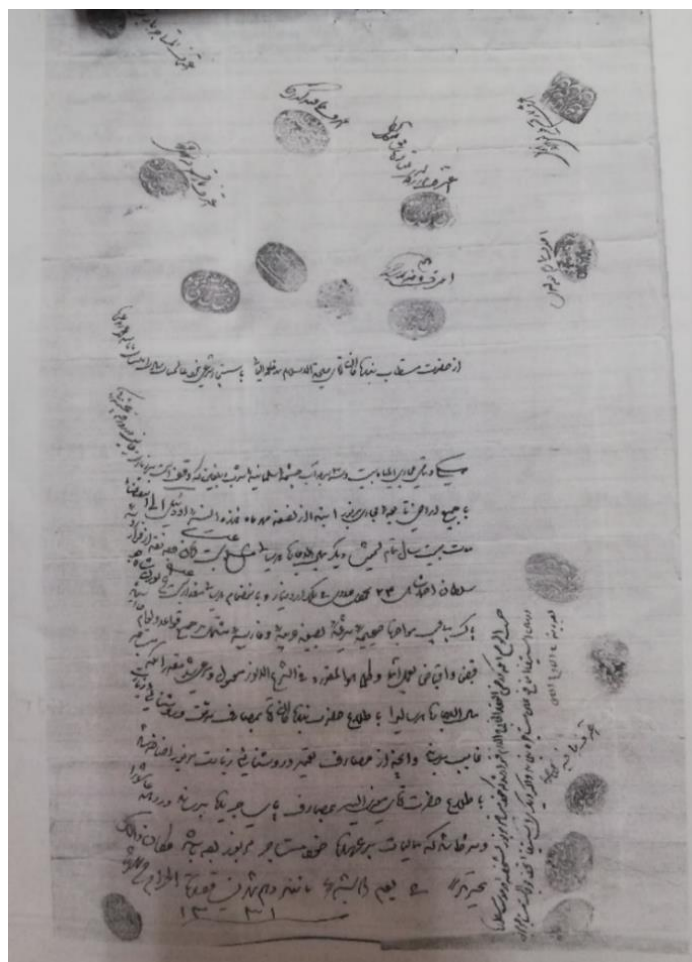
^۵ ملامحسن فیض کاشانی، متولد ۱۰۰۷ ه‍.ق در کاشان، حکیم، محدث و عارف شیعه دوره صفوی است. نام او محمدمحسن، مشهور به ملامحسن و تخلص وی فیض بوده است.

تصویر (۳): عکس هوایی کاشان و موقعیت زیارت غایب (منبع: Google Earth)

متن اجاره‌نامه‌ای با تاریخ ۱۳۳۱ ه‍.ق در اداره اوقاف وجود دارد که موضوعش اجاره ۲۳ سرجه آب و زمین‌های تابعه وقفی زیارت غایب است. بر اساس این اجاره‌نامه «همگی و تمامی مجاری‌المیاه بیست و سه سرجه آب چشمه سلیمانیه شرب درب فین که وقف است بر زیارت غایب در روزقه پنجشنبه‌گی با جمیع اراضی تابعه به مدت بیست سال تمام شمسی دیگر بمال الاجاره هر سالی مبلغ بیست تومان وجه نقد از قرار روپیه سلطان احمدشاهی ۲۴ نخودی عددی فی یک هزار دینار و

بائضمام سالی بیست من بوزن شاه جو» به بابا سید محمد اجاره داده می شود تا مال الاجاره «بمصارف مرمت و روشنائی زیارت غایب» و باقیمانده آن «بمصارف پای جریده^۶ برساند در دهه عاشورا» (تصویر ۴).

تصویر (۴): متن اجاره نامه موجود در میراث (منبع: اداره میراث فرهنگی کاشان)

از محتوای این اجاره نامه که مهور به مهر خاندان رضوی از جمله سید محمد حسین رضوی است، معلوم می شود که در این زیارتگاه آیین های عزاداری محرم در ایام عاشورا برگزار می شده است. سنتی که تا دوره معاصر نیز ادامه دارد. همچنان که بخشی از صحن این زیارتگاه را با پوششی نامتجانس با بخش های تاریخی و اصلی بنا تبدیل به حسینیه و مکان عزاداری نموده و در ماه های محرم و صفر اقامه عزا می کنند.

^۶ جریده نوعی علم عزا است که توسط قلندران از دوره صفوی وارد آیین های عزاداری شد و مقبولیت زیادی یافت. جریده که شباهتی با منورای یهودی نیز دارد از یک میله فلزی تشکیل شده که تسمه ای فلزی عمود بر آن است و چند تسمه منحنی دیگر بر این تسمه نصب است و در میان آن کشکولی قرار می دهند. بر بالای جریده شمع روشن می کنند و بر آن شرابه هایی بلور مانند می آویزند. یکی از سنت های عزاداری که امروز نیز در کاشان معمول است، برپایی تعلم جریده در حسینیه یا مکان عزاداری است و در پای آن مجلس عزا برپا می شود. البته جریده را با دسته عزادار و به خصوص دسته سنگ زنی نیز حرکت می دهند. (نک؛ زروانی و مشهدی نوش آبادی، ۱۳۸۹: ۷۹-۸۷)

تصویر (۵): عکس هوایی زیارت غایب در سال ۱۳۳۵، احاطه شدن زیارتگاه در میان باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی

اطراف زیارتگاه غایب باغ‌های میوه و زمین‌های کشاورزی فراوانی وجود داشته است (تصویر ۵) که طی سال‌های اخیر میزان آن‌ها روبه کاهش گذاشته و بجای آن‌ها ساختمان‌های جدید ساخته شده است. لذا محدوده مسکونی پیرامون زیارتگاه گسترش یافته؛ به‌طوری که در حال حاضر، محله‌ای که زیارت غایب در آن قرار دارد به شهر متصل شده و در حاشیه آن قرار گرفته است. باوجود این، هنوز هم زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها را می‌توان در اطراف زیارتگاه مشاهده کرد (تصویر ۶). برخی از این اراضی وقفی است و از رقبات زیارتگاه محسوب می‌شود.

یک آب‌انبار نیز درست روی زيارتگاه قرار دارد که احتمالاً موقوفه است و بخشی از مجموعه محسوب می‌شود. در حال حاضر این آب‌انبار آبگیری نمی‌شود و استفاده‌ای ندارد (تصویر ۱۳). آب‌انبار دیگری نیز در نزدیکی زيارتگاه قرار دارد. حوض‌خانه‌ای از دوران پهلوی اول نیز در جنوب غربی زيارتگاه واقع شده که اکنون وضعیت خوبی ندارد و در حال تخریب است (تصویر ۶). این حوض‌خانه بخشی از موقوفات زيارتگاه است (غایبی، ۱۳۹۷). درست در جنب در ورودی امامزاده، گذر مسقفی قرار دارد که شامل دو چشمه طاق است و به‌صورت طاق کلبه همراه با چفدهای تیزه‌دار ساخته شده است (تصویر ۷).

تصویر (۶): تصویر وضعیت موجود بنا و هم‌جواری‌های آن (منبع: Google Earth)

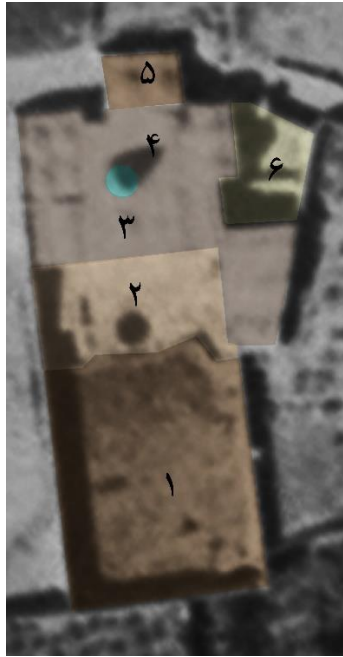

تصویر (۷): ساباط زيارتگاه

۲. معماری و اجزاء مجموعه

زيارتگاه غایب مجموعه‌ای است شامل بقعه، مسجد و آب‌انبار که گذر مسقفی آن‌ها را به هم متصل می‌کند. فضاهای باز دیگری پیرامون بنا قرار دارد، از جمله حیاط و صحن که در ادامه این اجزا معرفی می‌شوند.

تصویر (۸): عکس هوایی سال ۱۳۴۳؛ ۱: حیاط اصلی، ۲: صفه و طارمی، ۳: بقعه، ۴: گنبد رک، ۵: ساباط، ۶: حیاط.

۲- ۱. نگاهی به بقعه

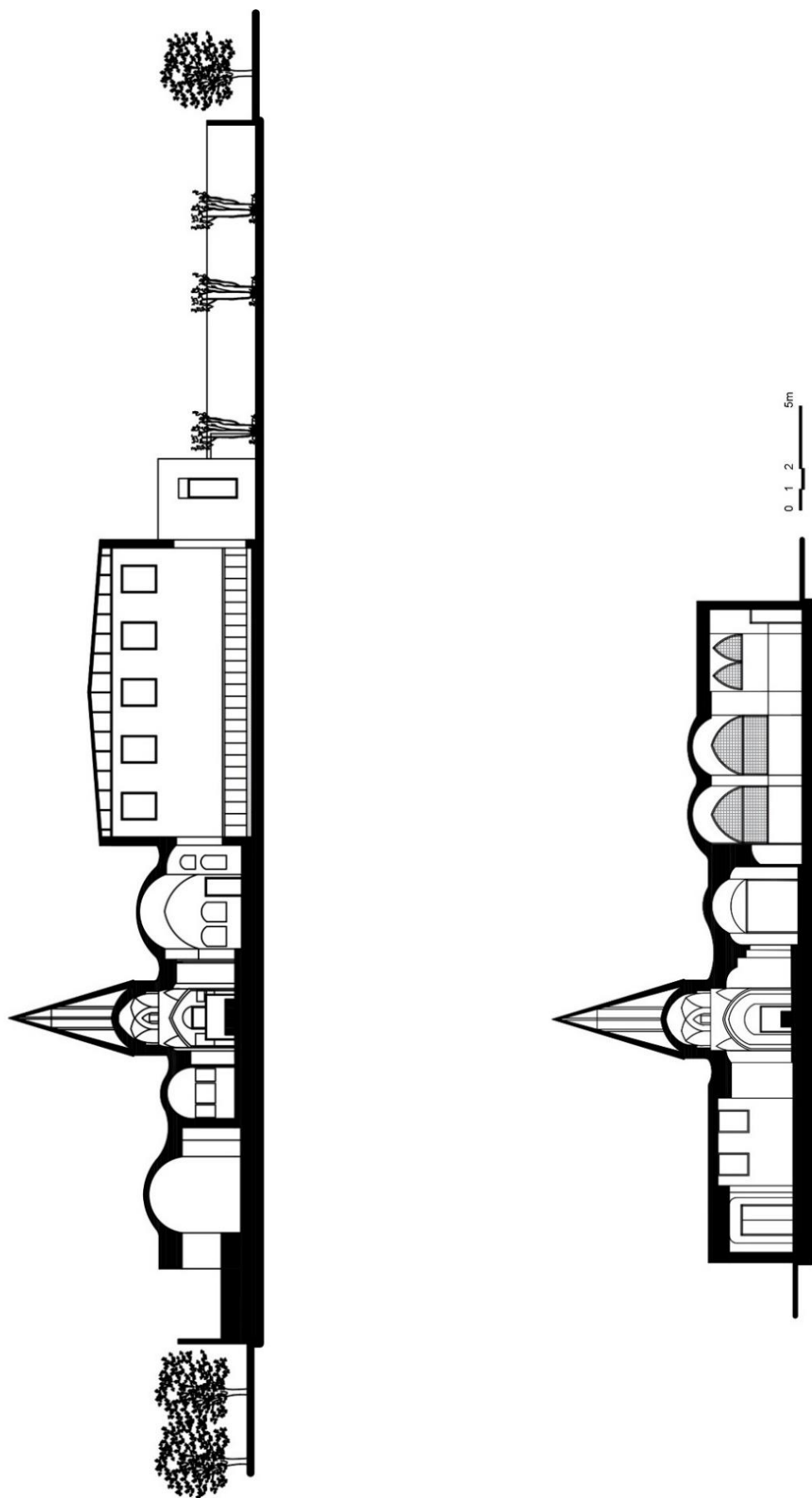
بقعه با گنبد رک فیروزه‌ای‌اش کم‌وبیش از فاصله دور قابل مشاهده است. این بنا در برِ گذر مسقفی قرار دارد و ورودی اصلی آن نیز در همین بخش مسقف گذر واقع شده است (تصویر ۹). این ورودی به فضای کشیده دالان‌مانندی متصل است که تا انتهای شمالی بنای قدیمی بقعه امتداد دارد (تصویر ۹ فضای شماره ۱). این فضای کشیده شامل سه بخش است که به ترتیب در پی هم قرار گرفته‌اند. بخش نخست که بیش از سایر بخش‌ها به یک دالان ورودی شباهت دارد و درست در برِ گذر مسقف واقع شده است. پس از این دالان، یک فضای واسطه بصورت هشتی واقع شده که در سمت غرب آن گنبدخانه قرار دارد و راه ورود به گنبدخانه نیز همین فضای یادشده است. پس از این فضای میانی که ورود به گنبدخانه را میسر می‌کند، فضای کشیده دیگری با عرض بیشتر از بخش اول واقع شده است که تا انتهای جنوبی بنای قدیمی امتداد دارد. سقف دو بخش اول و سوم از لنگه‌های تویزه همراه با طاق کجاوه شکل گرفته و با گچ پوشیده شده است. از فضای واسطه هشتی‌مانند میانی و پس از عبور از دو پله، ورود به گنبدخانه اصلی بقعه میسر می‌شود (تصویر ۹ فضای شماره ۲) که جز ازاره‌های آن، تماماً با گچ پوشانده شده است.

در غرب گنبدخانه و در تقارن با فضای کشیده دالان‌مانند سه‌بخشی، فضایی بصورت یک مستطیل کشیده قرار دارد که سقفش مسطح است و قدمت چندانی ندارد و باید در دهه‌های اخیر ساخته شده باشد (تصویر ۹ فضای شماره ۸). در پشت آن و در منتهی‌الیه غربی بقعه، فضای مستطیل شکل دیگری با سقف مسطح واقع شده است (تصویر ۹ فضای شماره ۹). این فضای اخیر نیز قدیمی نیست و این دو فضای با سقف مسطح با یک در به هم متصل می‌شوند. دو فضای دیگر متصل به گنبدخانه در شمال و جنوب آن قرار دارند (تصویر ۹ فضای شماره ۷ و ۶). فضای واقع در شمال کوچک‌تر و ساده‌تر است و در حدفاصل میان گنبدخانه و گذر مسقف واقع شده است (تصویر ۹ فضای شماره ۶). ورود به این فضا در حال حاضر صرفاً از بخش جدید واقع در غرب گنبدخانه میسر است. فضای دیگری در جنوب گنبدخانه قرار دارد که مفصل‌تر است (تصویر ۹ فضاهای شماره ۳). اتاق شمالی دارای سقف گهواره‌ای است و با گچ پوشیده شده و اتاق جنوبی بزرگ‌تر است

و از گنبدخانه نیز راهی به آن وجود دارد. سقف این فضا علاوه بر طاق میانی، لنگه طاق و طاق کجاوه نیز دارد (تصویر ۹ فضای شماره ۶). حیاط زیارتگاه در جنوبی‌ترین بخش بنا قرار دارد و بین حیاط و بقعه، حسینیه جدیدی ساخته شده است. لذا حسینیه به بقعه متصل شده و از سمت جنوب نیز به حیاط راه دارد. راه ورود به حسینیه از ورودی اصلی بقعه و فضاهای متصل به آن که همه در امتداد هم قرار گرفته‌اند، صورت می‌گیرد. حسینیه نوساز در حقیقت سوله بزرگی است که در جنوب بقعه ساخته شده است (تصویر ۹ فضای شماره ۱۳).

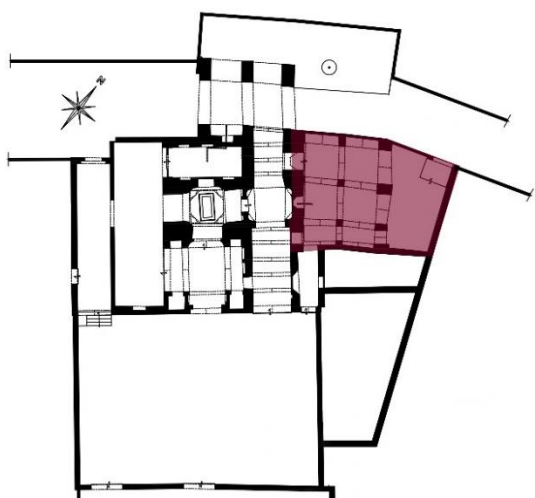
تصویر (۹): پلان مجموعه، برداشت و رولوه توسط ستاره آفاینگی و منا پورمند

تصویر (۱۰): مقطع، برداشت و رولوه توسط ستاره آقایبگی و منا پورمند

۲-۲. مسجد

یک مسجد شبستانی در شرق دالان ورودی بقعه واقع شده است (تصویر ۱۱) و از طریق همین دالان، ورود به آن میسر است. در عین حال، این فضا ورودی جداگانه‌ای در منتهی‌الیه شرقی خود دارد. مسجد از شش طاق مجزا شکل گرفته است و در منتهی‌الیه شرقی مسجد، فضایی مسقف با سقف مسطح واقع شده که جدیدتر از سایر قسمت‌های مسجد بوده و باید از ساخته‌های دهه‌های اخیر باشد. این بخش همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد یک ورودی مجزا به گذر مجاور دارد. مسجد در عین حال از طریق دالان باریکی در منتهی‌الیه غربی خود به حسینه راه دارد و قبل از ساخته شدن حسینه، به حیاط اصلی راه می‌یافته که در آن قسمت قرار داشته است. محراب مسجد در میانه دیوار غربی مسجد که هم‌جوار با دالان ورودی بقعه است، قرار دارد (تصویر ۱۲).

تصویر (۱۱): مسجد زیارتگاه

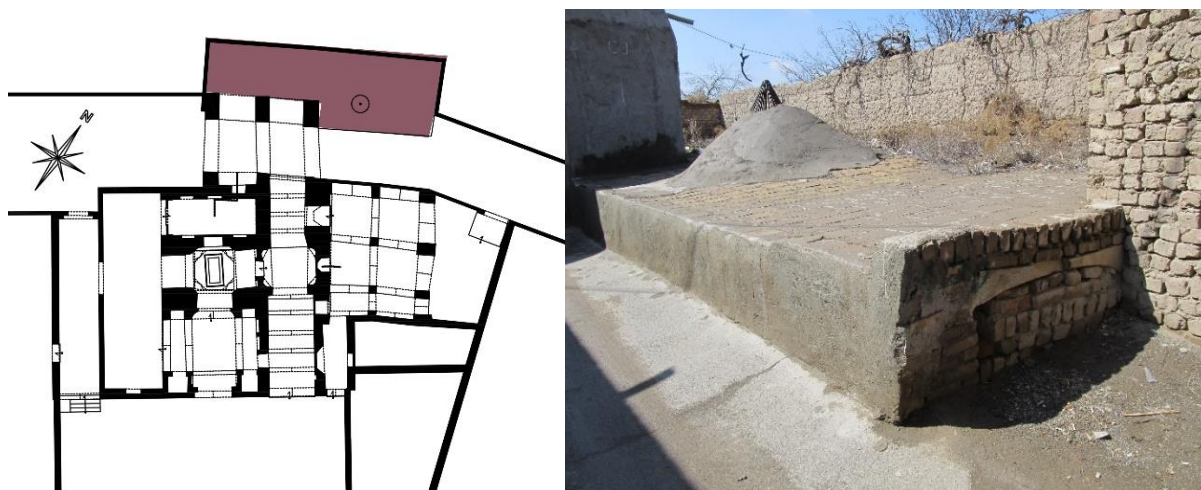

(۱۲): محراب مسجد

۲-۳. آب‌انبار

آب‌انبار در شمال زیارتگاه و در کنار گذر سرپوشیده متصل به آن قرار دارد. ورودی کوچک آب‌انبار که در جبهه شرقی آن واقع شده، مسدود است و این فضا فعلاً کارکردی ندارد (تصویر ۱۳). آب‌انبار کوچک است و مخزن چهارگوش آن با

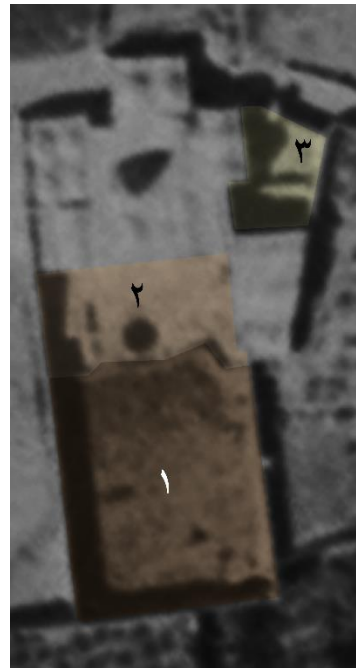
طاقی که در کنار معبر قرار گرفته مسقف شده و راه‌پله آن‌هم طولانی نیست و لذا مخزن عمق و حجم چندانی ندارد. قرارگیری این آب‌انبار در کنار زیارت احتمالاً به دلیل فراهم شدن امکان برخورداری زائران صورت گرفته است و با توجه به محدوده حومه‌ای و سکونت ناچیزی که در گذشته در این محل جاری بوده احتمالاً همین آب‌انبار نیازها را برطرف می‌کرده است. درعین حال ترکیب بقعه و گذر سرپوشیده و آب‌انبار و مسجدی که بعدها گسترش یافته یادآور این نکته است که در سیر تغییر و تحولات، این محل به مرکز این محدوده حومه‌ای تبدیل شده است.

تصویر (۱۳): آب‌انبار

۲- ۴. حیاط و صحن بقعه

در جنوبی‌ترین بخش زیارتگاه حیاطی با مساحت حدود ۴۵۰ مترمربع قرار دارد که دسترسی به آن از حسینیه نوساز متصل به بقعه میسر است. در گذشته نه‌چندان دور و بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۴۳ بنای حسینیه وجود نداشته و بلافاصله پس از بنای بقعه، صفا‌ای مشرف به حیاط زیارتگاه قرار داشته است. در منتهی‌الیه جنوبی صفا و در بر حیاط اصلی مجموعه، طارمی جداکننده حیاط و صفا قرار داشته است. بنابر همان عکس هوایی در صفا یادشده حوض دایره‌ای شکلی وجود داشته و صفا تمام بر حیاط را دربر می‌گرفته است (تصویر ۱۴).

تصویر (۱۴): مقایسه نقشه هوایی ۱۳۴۳ و نقشه جدید مجموعه

- ۱: حیاط جدید
۲: حسینیه جدید
۳: مسجد و قسمتی از حیاط متولی
۴: فضای کل حیاط و صفت شمالی در قدیم

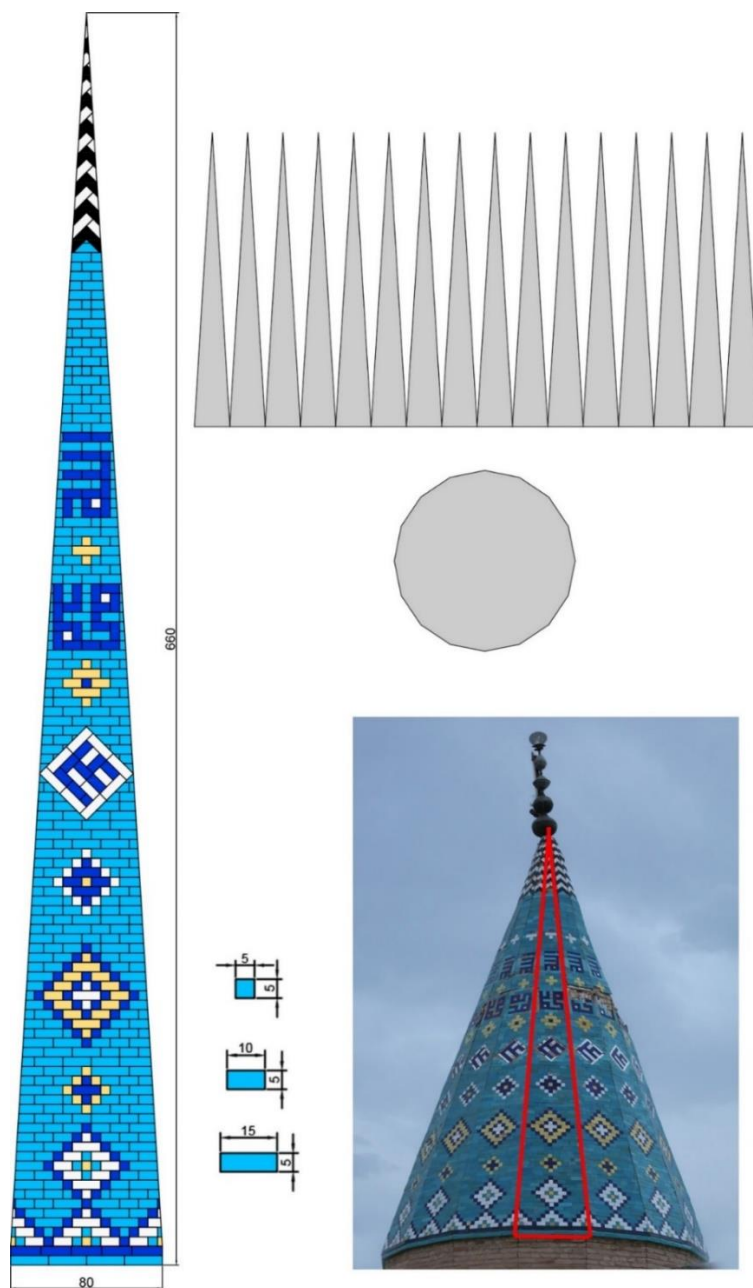
- ۱: حیاط اصلی در قدیم
۲: صفت و طارمی در قدیم
۳: حیاط و ایوان در قدیم

۳. بررسی و مطالعه اجزاء و عناصر بقعه

بنای اصلی بقعه علاوه بر گنبد خانه که در مرکز آن واقع شده اجزاء و عناصر دیگری نیز دارد که لازم است بررسی شوند. کنار هم قرارگیری این اجزاء نشان می‌دهد که مجموعه به تدریج ساخته شده و تغییر و تحولات مرتبط با شکل‌گیری آن قابل شناسایی است.

۳-۱. گنبد و گنبد خانه

در میانه بنا گنبد خانه واقع شده است که فضایی مربع شکل است به طول و عرض تقریبی ۲۹۹ سانتیمتر در ۲۹۳ سانتیمتر (تصویر ۱۶). گنبد خانه دارای گنبدی دوپوسته است که خود آن یک گنبد رک و آهیانه آن گنبدی با چفد تیزه‌دار می‌باشد. امکان دسترسی به داخل گنبد وجود ندارد. احتمالاً خود گنبد بر خشخاشی‌هایی تکیه دارد که روی آهیانه قرار گرفته‌اند. گنبد رک شانزده ترک دارد و بر روی گریوی شانزده ضلعی به ارتفاع ۱۱۷ سانتیمتر قرار دارد. ارتفاع هر ترک از گنبد نیز نزدیک به شش و نیم متر است. گنبد از خشت و آجر ساخته شده و از بیرون دارای نمای کاشی لعاب‌دار است. این گنبد با کاشی‌هایی به رنگ‌های سفید، فیروزه‌ای، اخراعی، سورمه‌ای و مشکی تزئین شده است. کاشی‌ها ترکیبی از نقوش و کلماتی چون الله، محمد و علی را شکل داده‌اند و این ترکیب کلی در همه ۱۶ ترک تکرار شده است (تصویر ۱۵). در میانه‌های چند ترک، کاشی‌ها آسیب‌دیده و ریختگی نیز مشاهده می‌شود. گریو گنبد نمایی آجری دارد و در قسمت پایینی آن چهار بازشوی کوچک از چهار طرف وجود دارد.

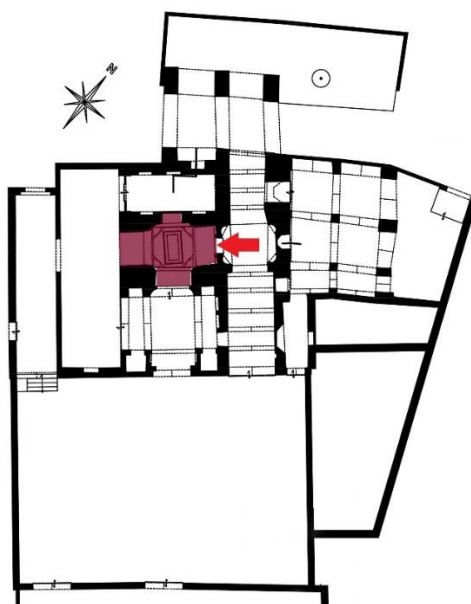

تصویر (۱۵): جزییات تزئینات

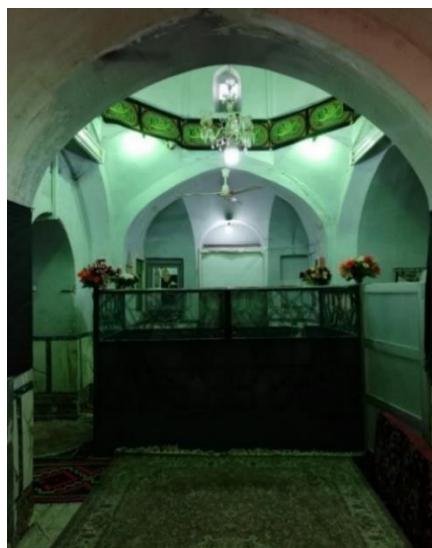
زیر گنبد رک فضای مربع شکل گنبد خانه قرار گرفته است. این فضا با دالان‌هایی کوتاه و یا درگاه‌هایی عمیق که ناشی از شکل جرزه‌ها و ابعاد آن‌ها است به سه فضای واقع در جنوب و شرق و غرب گنبد خانه متصل می‌شوند. این واسطه فضایی در سمت شمال وجود ندارد. هرچند احتمال داده می‌شود که در این سمت نیز چنین درگاهی وجود داشته و سپس به دلایلی از بین رفته و صرفاً تورفتگی کوچکی بر جای مانده است. علت را می‌توان در شکل نامتقارن پایه‌های جنوبی و شمالی گنبد خانه دنبال کرد. هر دو پایه جنوبی هم قطورتر هستند و هم امتداد جنوبی‌شان به دو تویزه با محدوده‌ای در میان که با طاق کجاوه پوشیده شده ختم می‌شوند. به نظر می‌رسد این شکل جرزه‌های واقع در سمت جنوب گنبد خانه در طرف شمالی نیز در گذشته تکرار می‌شده است تا کل گنبد خانه ساختاری متقارن داشته باشد. در حال حاضر در سمت شمال

جرزها باریک‌ترند و در عوض اتاقی در آن قسمت وجود دارد (تصویر ۲۰) که بنا بر شکل سقف و محل قرارگیری آن که دید به گنبد خانه را مسدود کرده نباید عنصری اصیل و کهن تلقی شود.

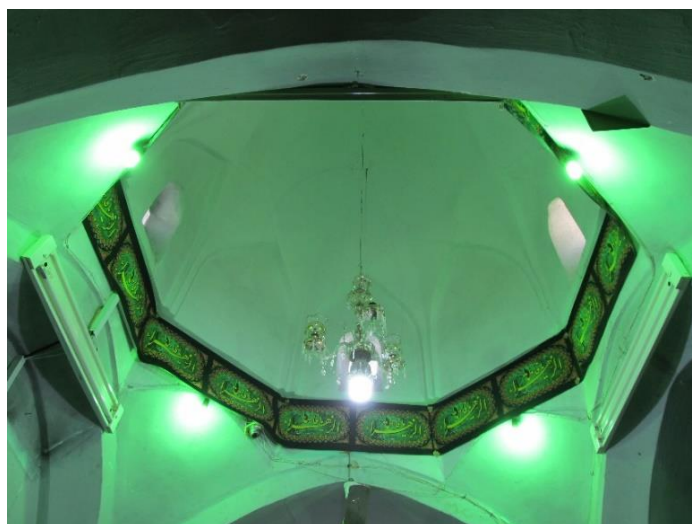
گنبد خانه مربع شکل بر روی چهارپایه واقع شده و لذا اطراف آن را چهارطاق با چفد تیزه‌دار فرا گرفته است. این فضای مربع شکل با گوشه سازی ساده‌ای به یک هشت ضلعی تبدیل شده است و این دهانه هشت ضلعی نیز با کاربرندی ساده‌ای گنبد یا طاق زیرین را شکل داده است (تصویر ۱۸). در میان این گنبد خانه، سکوی صندوقه‌ای کاشی کاری وجود دارد که در معجری فلزی قرار گرفته است (تصویر ۱۷).

تصویر (۱۶): پلان گنبد خانه و نحوه ورودی فعلی به آن

تصویر (۱۷): گنبد خانه

تصویر (۱۸): شیوه چپیره سازی در گنبدخانه بقعه به روش کاربندی و طاق بندی

معمولاً در زیارتگاه‌ها و اطراف آن‌ها قبرهای قدیمی و جدید وجود دارد. در این زیارتگاه نیز تعدادی سنگ‌قبر در اتاق جنوبی و در انتهای راهرو کنار بقعه به چشم می‌خورد که عموماً از دوره معاصر است. اما در داخل گنبدخانه یک سنگ‌قبر مرمر بارنگ روشن از اواخر دوره صفوی قرار دارد (تصویر ۱۹) که کتیبه‌ای به خط ثلث در پنج سطر بدین ترتیب روی آن نقر شده است: «وفات یافت حاجی الحرمین الشریفین / زائر الرسول و الثقلین حاجی عبدالحسین / ابن مرحمت و مغفرت پناه خواجه محمد باقر / حاجی ابو الفتح تاجر کاشانی بتاريخ / غره جمادی الثانی [در اصل: السانی] سنه ۱۱۳۵».

تصویر (۱۹): سنگ‌قبر قدیمی واقع در گنبدخانه

۳-۲. فضاهای جانبی واقع در شمال و جنوب گنبد خانه

در شمال و جنوب گنبد خانه دو فضای مجزا قابل مشاهده است. فضای نخست، اتاقی است که در شمال گنبد خانه قرار دارد با ابعاد ۲۶۲ سانتیمتر در ۶۳۵ سانتیمتر. این اتاق با طاق آهنگی که چفد آن مازهدار است مسقف شده است و از داخل با گچ پوشیده شده است (تصویر ۲۲، فضای ۲). در سقف، تیرهای چوبی نیز به کار رفته است. در میان دیواری که بین این اتاق و گنبد خانه قرار گرفته رد یک گشودگی دیده می شود که می تواند در گاهی برای ورود به گنبد خانه باشد. اگر چنین باشد این همان در گاهی است که متناظر با درگاه های دیگر جوانب گنبد خانه است. اما فعلاً این درگاه پر شده است. شکل و موقعیت این اتاق و ابعاد و اندازه آن آشکار می کند که این فضا با شکل اخیر، بخشی اصیل از بنا در گذشته نبوده است. زیرا معمولاً زیارتگاه های واقع در بر معابر و گذرها دارای دیدمستقیمی به گنبد خانه بوده اند. در این مورد می توان به دو نمونه زیارتگاه گلچقانه در محله ای به همین نام و زیارتگاه شاه یلان در بازار گذر نو کاشان اشاره کرد.^۷ اما این اتاق که شکل کشیده و ابعادی نامتناسب دارد، تمام دید به گنبد خانه را مسدود کرده است. درعین حال به نظر نمی رسد که اتاق قدیمی باشد و شکل سقف بر متأخر بودن آن دلالت دارد. لذا ممکن است که این اتاق با تراشیده شدن جرزه های واقع در شمال گنبد خانه و باقیمانده فضای دیگری در همان نزدیکی شکل گرفته باشد، تا برخی نیازهای متأخر را برطرف کند. اگر درگاه میان این اتاق و فضای گنبد خانه را گشوده فرض کنیم و جرزه های میان این دو فضا را به شکل اولیه و نزدیک به شکل دو جرز سمت جنوب گنبد خانه تصور کنیم، به نظر می رسد اتاق مذکور یک پیش ورودی برای دسترسی به گنبد خانه بقعه از سوی معبر مجاور زیارتگاه باشد. این پیش ورودی احتمالاً شکلی به صورت یک ایوان متصل به گنبد خانه را داشته است (تصویر ۳۰).

فضای دیگری که بزرگ تر است و در جنوب گنبد خانه قرار دارد دارای سقف کلبو است که بر روی چهارطاق تیزه دار شکل گرفته است (تصویر ۲۲، فضای ۳). به جز دیوار میان این فضا و گنبد خانه که در گاهی عمیق ناشی از اندازه بزرگ جرزه های نگه دارنده گنبد دارد، سه طاق کجاوه در سه طرف دیگر طاق میانی این فضا قرار گرفته است و لذا فضا شکلی مرکب دارد؛ شامل یک صحن میانی و سه فضای نواری شکل زیر طاق های کجاوه که میان دو لنگه طاق ساخته شده اند. ساخت این طاق های کجاوه احتمالاً در جهت هماهنگ کردن معماری این بخش با جرزه های قطور گنبد خانه اصلی صورت گرفته است. براین اساس، این فضا باید متأخر باشد و بعدها به گنبد خانه اصلی افزوده شده باشد. این موضوعی است که بررسی ساختار و شکل فضا نیز آن را آشکار می کند زیرا بخصوص در بخش جنوبی جرزه ها بسیار ظریف و باریک اند. در کف این فضا قبرهای دوره متأخر قرار گرفته است. این اتاق نیز از آجر و خشت ساخته شده و نمای داخلی آن تماماً با گچ پوشیده شده است و ازاره ندارد.

^۷ برای اطلاعات بیشتر نک:

۱. جیحانی و مشهدی و فرهادی و قلندری، زیارتگاه گلچقانه کاشان، مطالعه ویژگی های معماری و سیر تحول تاریخی آن

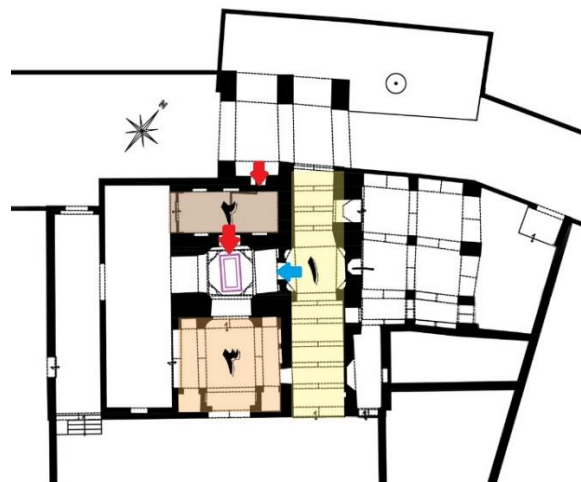
۲. پرونده ثبت زیارتگاه شاه یلان در فهرست آثار ملی ایران

تصویر (۲۰): اتاق جانبی گنبد خانه (شمال)

تصویر (۲۱): اتاق جانبی گنبد خانه (جنوب)

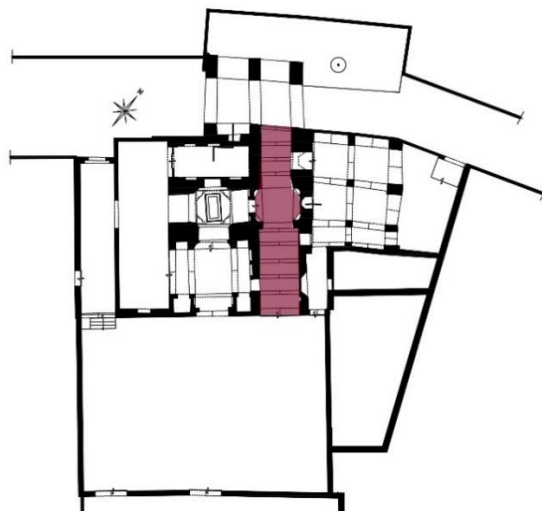

۱: ورودی جدید به بقیعه ۲: اتاق شمالی گنبد خانه ۳: اتاق جنوبی گنبد خانه

تصویر (۲۲): جایگاه اتاق‌های جانبی گنبد خانه و نحوه ورود در قدیم (در راستای گنبد خانه) و ورودی جدید (از دالان)

۳-۳. دالان ورودی و فضاهای متصل به آن

یک فضای مستطیلی کشیده که دارای سقف طاق و تویزه است، ورود به بقعه و همچنین مسجد را میسر می‌کند. در وسط این فضای دالان مانند، یک فضای هشت ضلعی قرار دارد که دقیقاً در شرق گنبد خانه واقع شده و توسط طاقی با خیز کم پوشیده شده است (تصویر ۲۳). در اطراف این فضای میانی، طاقچه‌هایی وجود دارد. طاقچه‌های دیگری نیز در میان طاق‌های دالان دیده می‌شود. در کف آن هم تعدادی سنگ‌قبر وجود دارد و مصالح آن آجری است و از داخل با گچ پوشیده شده است و ازاره‌هایی سنگی به ارتفاع ۹۰ سانتیمتر دارد. این فضا در حال حاضر نقش دالان ورودی زیارتگاه را دارد و نیمه دوم آن که پس از فضای میانی واقع شده دسترسی مستقیم به حسینیه تازه‌ساز را تأمین می‌کند. در گذشته همین فضای کشیده که احتمالاً شبستانی از بقعه بوده به صفة اصلی در جنوب بقعه اتصال داشته و در نهایت به حیاط می‌رسیده است.

تصویر (۲۳): راهروی ورودی جدید

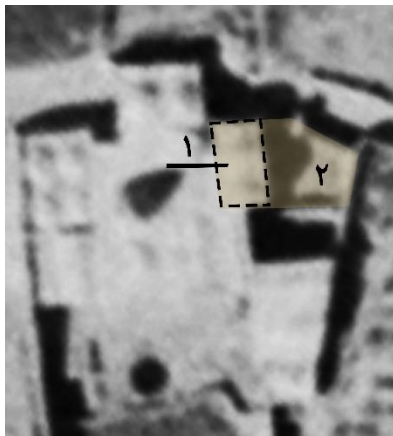
تصویر (۲۴): راهروی ورودی زیارتگاه

۳-۴. تغییر و تحولات در مجموعه با توجه به عکس هوایی ۱۳۴۳

مسجد فعلی از دو بخش شبستانی و پوشیده با طاق و بخش دیگری که پوششی مسطح دارد تشکیل شده است. بخش با سقف مسطح باید نتیجه مداخلات یکی دو دهه اخیر باشد. اما بررسی عکس هوایی سال ۱۳۴۳ نشان می‌دهد که در زمان

یادشده شکل مسجد با شبستان فعلی نیز تفاوت دارد. در حال حاضر بخش با پوشش غیرمسطح مسجد، شبستانی دارد با شش چشمه طاق که دو چشمه طاق جنوبی قدمت بیشتری دارند. در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ مسجد صرفاً دو طاق هم‌جوار با دالان ورودی دارد و بقیه محدوده مسجد به حیاط و صحن آن اختصاص یافته است. طاق‌ها هم‌اکنون شبیه وضعیت سال ۱۳۴۳ نیست و در همان راستا یک طاق دیگر و به موازات آن‌ها سه طاق دیگر اضافه شده است. لذا در دهه‌های گذشته و پیش از افزوده شدن حیاط به فضای اصلی سرپوشیده و احتمالاً هم‌زمان با افزوده شدن سه چشمه طاق شرقی به شبستان مسجد، آن دو طاق قدیمی‌تر نیز دستخوش تغییراتی شده‌اند. در آخرین تغییر، صحن کوچک باقیمانده نیز با سقفی مسطح پوشانده شده و کل فضای باز نیز به شبستان مسجد افزوده شده است (تصویر ۲۵).

فضای مسجد قابل مشاهده در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ که متأخرتر از بنای بقعه است و ساخت آن احتمالاً به سده قبل بازمی‌گردد، از نظر نحوه الحاق به بنای قدیمی‌تر مجموعه، قرینه‌ای در منتهی‌الیه غربی بقعه دارد که البته بر اساس همان عکس، بسیار وسیع‌تر و مفصل‌تر است (تصویر ۲۷). اما بررسی شکل سقف‌هایی که بعد از سال ۱۳۴۳ تخریب شده‌اند نشان می‌دهد که این بناها نیز همچون مسجد اولیه بخش‌هایی الحاقی‌اند که بعدها به بقعه توسعه یافته نه بخشی پیرامون گنبد خانه اولیه افزوده شده‌اند. این شبستان ستون‌دار که از کاربری آن اطلاعی در دست نیست، از طریق فضای دیگری واقع در جنوب خود به حیاط بقعه اتصال می‌یافته است. فضایی با سقف گهواره‌ای نیز در ادامه شبستان قرار داشته که گمان می‌رود راه دسترسی دیگری به سمت حیاط بوده است (تصویر ۳۳). تمام این بخش‌ها به همراه ردیف فضاهای اصلی بقعه که در غرب گنبد خانه قرار داشته‌اند، بعدها تخریب شده و به جای آن دو فضای مستطیل شکل با سقف مسطح در غرب بقعه ساخته شده‌اند (تصویر ۹ فضای شماره ۸ و ۹). بر این اساس هم بناهای الحاقی متأخر و هم ردیف بناهایی از بقعه اصیل که در غرب گنبدخانه و در تمام طول شمالی جنوبی بنا قرار داشته تخریب شده‌اند. لذا بنای اصلی بقعه نیز مخدوش شده و بخش‌های مهمی که متناظر با دالان ورودی و هشتی متصل به گنبدخانه بوده‌اند تخریب شده‌اند.

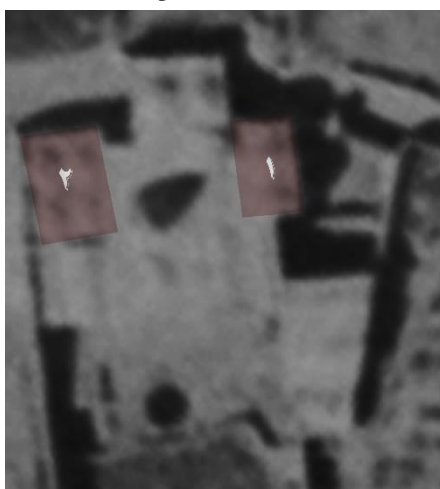

تصویر (۲۵): مقایسه قسمت قدیمی و جدید فضای مسجد در زمان حال و عکس هوایی ۱۳۴۳

۱: قسمت قدیمی ۲: فضای کل مسجد کنونی

تصویر (۲۶): قسمت قدیمی مسجد

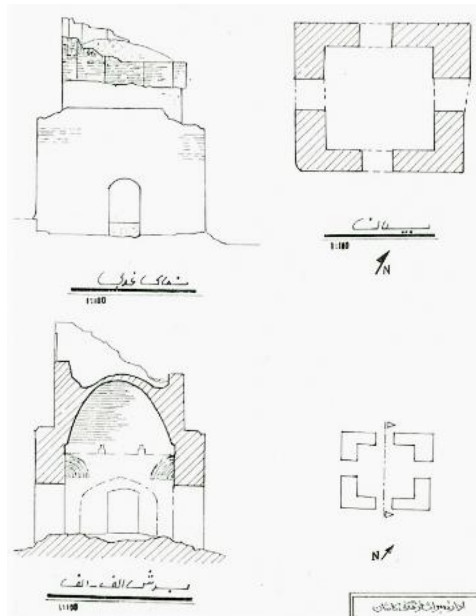

تصویر (۲۷): تقارن قسمت قدیمی مسجد فعلی با شبستان قدیمی قسمت غربی در نقشه هوایی ۱۳۴۳

۱: سه چشمه طاق مسجد ۲: هشت چشمه طاق قرینه آن

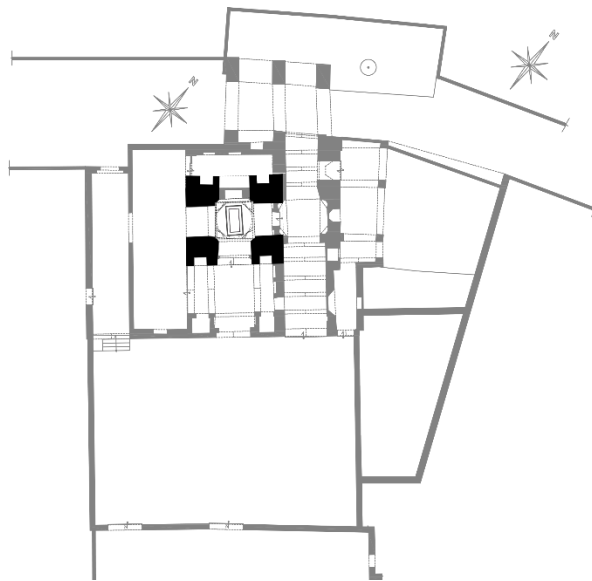
۴. هسته اولیه و شکل گیری و توسعه بقعه

پیش از این درباره شکل گنبدخانه و تفاوت میان جرزهای طرف شمالی و جنوبی آن بحث شد. اندازه جرزهای جنوبی بنا و عدم تناسب میان اندازه دو پایه واقع در جنوب گنبدخانه با دو پایه واقع در ضلع شمالی آن و همچنین نشانه‌هایی از تراشیده شدن بخشی از جرزهای شمالی و شکل غیر اصیل اتاق واقع در شمال گنبدخانه یادآور این موضوع است که بنا در وضعیت اولیه خود به صورت گنبدخانه‌ای منفرد بوده است. این شکل یک بنای یادمانی که طبق کتیبه سال ۹۲۰ هـ ق در آن حدود زمانی برای زیارت قائم آل محمد ساخته شده است و یا پیش تر شکل گرفته و در ۹۲۰ هـ ق بازسازی و توسعه یافته یادآور نمونه‌های دیگری در منطقه کاشان است. از جمله بنای گنبددار قدمگاه علی در بیرون دروازه مهریق آباد کاشان (تصویر ۲۸). آن بنا نیز گنبدخانه‌ای از ابتدای سده هشتم هجری قمری است که گنبد دوپوسته شامل یک گنبد رک، بر روی چهار پایه قرار گرفته است.

تصویر (۲۸): تصویر قدمگاه علی، بیرون دروازه مهریق آباد کاشان، منبع: مشهدی نوش آبادی و جیحانی (۱۳۹۹)

درعین حال ما اطلاعاتی از وضعیت پیش از سال ۹۲۰ ه‍.ق و اقدامات انجام شده در این سال توسط علی بن عبدالعلی نداریم. باوجود این، نزد مردم محلی این باور رایج است که امامزادگانی برای پنهان شدن به درون یک اتاق سرجه‌پیمایی وارد شده‌اند و بعد با ناپدید شدن ایشان، مکان یادشده که نمونه‌های دیگری از آن‌ها هنوز هم در فاصله میان کاشان و فین باقی مانده است، جنبه تقدس پیدا کرده است. نمونه باقی مانده‌ای از این نوع فضا هنوز در نزدیکی زیارت غایب وجود دارد که اتاق ساده‌ای برای مدیریت و تقسیم آب است. به نظر می‌رسد فضایی مشابه در محل زیارت غایب نیز وجود داشته و علت تقدس یافتن محدوده نیز همان روایت است. این موضوع می‌تواند ریشه‌های کهن تر نیز داشته باشد. وجود این فضای مقدس و جایگاهی که نزد مردم داشته است احتمالاً سبب شده تا در ادامه، علی بن عبدالعلی در ۹۲۰ ه‍.ق زیارتی بر جای آن و یا در همان حدود برپا کند. در هر صورت بازیابی شکل پایه‌های ضلع شمالی گنبدخانه روشن می‌کند که این فضا در وضعیت اصیل خود چگونه شکلی داشته است و علاوه بر این، اندازه پایه‌های گنبد و نسبت میان اندازه پایه‌ها و فضای میان گنبدخانه آشکار می‌کند که فضای یادشده هیچ تجانسی با سایر بخش‌های بقعه ندارد و لذا باید کهن‌ترین بخش این مجموعه تلقی شود. لذا ساخت این گنبدخانه یا به اوایل سده دهم هجری قمری و یا پیش از آن بازمی‌گردد.

تصویر (۲۹): هسته اولیه زیارتگاه به صورت گنبدخانه‌ای نباشده بر چهارپایه قطور

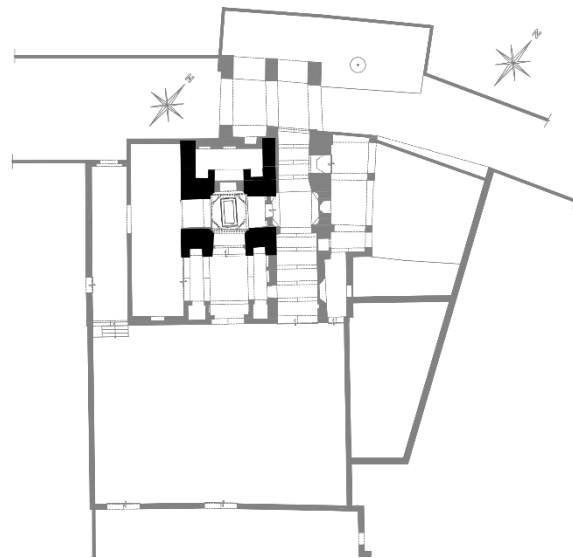
پیش از این روشن شد که اتاق واقع در شمال گنبدخانه و نحوه ترکیب آن با گنبدخانه فاقد اصالت است و از طریق تراشیدن پایه‌ها شکل گرفته است (تصویر ۲۲ فضای ۲). شکل اولیه گنبدخانه احتمالاً همانند یک بنای سرجه‌پیما در میان اراضی زراعی و شاید باغ‌ها قرار داشته است. نمونه قدمگاه علی (تصویر ۲۸) نیز نشان می‌دهد که مطابق شرح مندرج بر روی یک قطعه کاشی، سید فخرالدین حسن طبری، امام علی و امام مهدی را در رویای خود درون باغی واقع در بیرون شهر ملاقات کرده است.^۸ شاید از همین رو است که گنبدخانه قدمگاه امام علی توسعه چندانی پیدا نکرده است.^۹ همین وضعیت را می‌توان برای گنبدخانه زیارت غایب یا زیارت قائم آل محمد هم تصور کرد. هرچند این زیارتگاه احتمالاً به دلیل قرارگیری بر سر مسیر آب قنات‌های ناحیه فین و مناطق زراعی دربردارنده باغ‌های فراوان احتمالاً اهمیت بیشتری یافته است. اهمیت یافتن بنای زیارتگاهی کهن احتمالاً به تغییراتی در محل منجر شده است و لذا گنبدخانه از طریق درگاهی که رد آن را می‌توان در محدوده شمالی و زیر اتاق فعلی دنبال کرد به راه و معبر عمومی متصل می‌شده است. این درگاه احتمالاً ساده بوده و امکان ورود و همچنین دیده شدن درون فضای زیارتگاه را فراهم می‌کرده است (تصویر ۳۰). احتمال کمی وجود دارد که این درگاه هم‌زمان با گنبدخانه اصلی ساخته شده باشد و به احتمال بیشتر، گنبدخانه اولیه با افزوده شدن درگاه ورودی کامل شده است.

^۸ برای اطلاعات بیشتر نک: محمد مشهدی نوش آبادی و حمیدرضا جیحانی، قدمگاه امام علی، در جستجوی تربتخانه ایلخانی کاشان

^۹ باید توجه داشت که توسعه ثانوی در قدمگاه علی شامل بنایی متأخر است که بصورت مجزا ساخته شده است. رد بناهای متأخرتر متصل به بنای اصلی نیز

در محل قابل مشاهده است اما بررسی میدان نشان می‌دهد که این بخش‌ها هم متأخرند و هم با کیفیتی بسیار پایین‌تر به بنای اصلی الحاق شده‌اند. برای

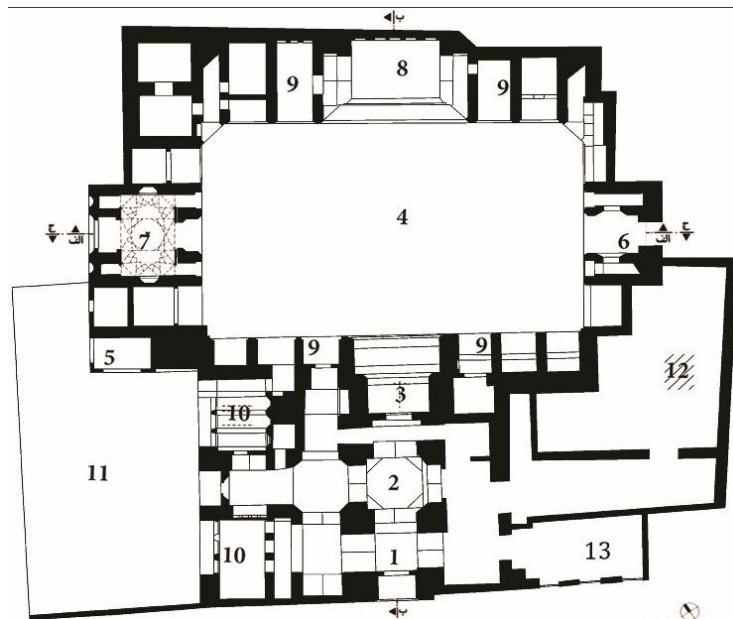
اطلاعات بیشتر نک: محمد مشهدی نوش آبادی و حمیدرضا جیحانی، قدمگاه امام علی، در جستجوی تربتخانه ایلخانی کاشان

تصویر (۳۰): شکل اصیل زیارتگاه با صحن ورودی که اکنون اتاق شمالی در آن قرار دارد

در فضای واقع در جنوب گنبدخانه (تصویر ۲۲ فضای ۳) نیز هندسه مستتر در فضای یادشده و پایه‌های آن رعایت شده و در عین حال این بخش با ظرافت بیش‌تری شکل گرفته است. لذا این بخش را نیز باید از جمله توسعه‌های ثانوی بقعه در جنوب گنبدخانه برشمرد. احتمالاً این توسعه در جهت برخورداری زیارتگاه از اراضی واقع در جنوب آن و یا باغی در آن نواحی ساخته شده است. اختلاف سطح کف این بخش با کف گنبدخانه، جهت شیب زمین را در این محدوده نشان می‌دهد.

در سمت شرق راستای سه فضای «درگاه ورودی»، «گنبدخانه» و «فضای واقع در جنوب گنبدخانه» (تصویر ۹ فضاهای ۲ و ۳ و ۴)، راستایی دیگر از فضاها قرار گرفته است. شمالی‌ترین فضای این راستا، امروزه دالان ورودی اصلی کل بقعه است که با فضای دیگری در سوی جنوبی همین راستا که در جوار حسینیه فعلی قرار گرفته متناظر است. هرچند این فضای دوم عرض بیش‌تری دارد. میان این دو فضا نیز فضای هشت‌گوشی قرار دارد که امروزه راه اصلی ورود به گنبدخانه است. نحوه ترکیب این سه فضای اخیر با راستای فضاهای قرار گرفته در پی هم که بر روی محور میانی زیارتگاه قرار گرفته‌اند نشان می‌دهد که احتمالاً بقعه در زمانی اگرچه در جهت شرقی و غربی توسعه یافت اما این توسعه در نهایت شکلی متقارن از یک بنای زیارتگاهی را در پی داشته است. نمونه‌های این ترکیب فضایی از بناهای زیارتگاهی را می‌توان در هسته میانی زیارتگاه پنجه شاه مشاهده کرد (تصویر ۳۱) و رد آن در زیارتگاه سلطان میر احمد نیز قابل پیگیری است؛ اگرچه به دلیل تغییر و تحولات پرشمار نیاز به مطالعه بیشتر دارد.

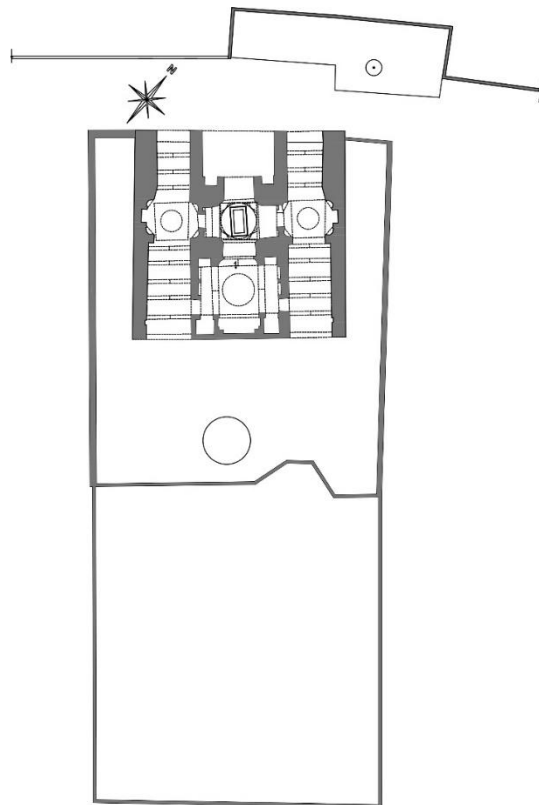
تصویر (۳۱): زیارتگاه پنجه شاه، منبع: جیحانی و دیگران (۱۳۹۹)

براین اساس می‌توان شکل زیارتگاه غایب را در دوره‌ای متأخرتر به صورت بنایی شامل یک گنبدخانه مرکزی و ۸ فضای پیرامون آن تصور کرد که گنبدخانه را در بر گرفته‌اند و ساختاری نه‌بخشی را ایجاد می‌کنند (تصویر ۳۲). برای نزدیک شدن به این دوره از پلان زیارتگاه، عجلتاً می‌توان با تسامح راستای فضاهای پی‌درپی سمت شرق گنبدخانه را در سوی دیگر هم‌جانمایی کرد. با این ترفند می‌تواند حدود یک دوره از تغییر و تحولات زیارتگاه غایب را شناسایی کرد. در این وضعیت، بقعه شامل یک گنبدخانه و ۸ فضای جانبی در میان دو راستای دیواری قرار می‌گیرد که حد شرقی و غربی بنا را یادآور می‌شوند. درعین حال بقایای امروزی این ساختار نه‌بخشی را نباید به دوره صفوی نسبت داد. زیرا دست کم بخش باقیمانده در شرق گنبدخانه (تصویر ۲۳) قرابتی با ساخته‌های دوره صفوی ندارد و باید متأخرتر تلقی شود. هرچند وقوع زلزله و تخریب‌ها و توسعه‌ها ممکن است شکل و کیفیت بنا را تغییر داده باشند. علی‌هذا این بخش واقع در شرق گنبدخانه که مجموعه‌ای از سه فضای پی‌درپی است را می‌توان به دوره قاجار نسبت داد. بر همین اساس ساخت رشته بناهای متناظر در سمت غرب گنبدخانه نیز باید به همین دوره بازگردد. این احتمال نیز وجود دارد که ساختار نه‌بخشی در سده دوازدهم و پیش از دوره قاجار شکل گرفته و سپس تغییر و تحولاتی را به خود دیده باشد.

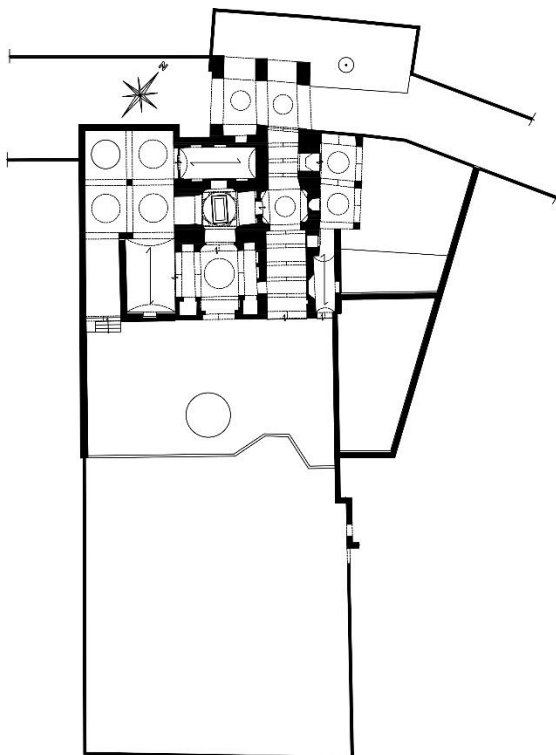
به نظر می‌رسد که با توسعه مجموعه به بنایی با یک گنبدخانه و هشت فضا در پیرامون آن، حیاط زیارتگاه اهمیت بیشتری یافته باشد و لذا صفت متصل به بنا نیز احتمالاً در همین دوره به شکل نهایی خود نزدیک شده است (تصویر ۱۴). باوجوداین، ساختار یادشده دیری نپاییده است و بنا تغییراتی را طی دوره قاجار تا دهه ۱۳۴۰ خورشیدی به خود دیده است. شاهد آن عکس هوایی بقعه در سال ۱۳۴۳ است (تصویر ۲۵). در این سال در شمال درگاه ورودی کنونی که احتمالاً از شکل اولیه خود دور شده گذر مسقفی با دو دهانه طاق دیده می‌شود و چنانکه پیش‌تر بحث شد مسجد کوچکی با سه دهانه طاق شامل یک دهانه بزرگ میانی و دو دهانه کوچک‌تر جانبی ساخته شده است (تصویر ۲۵). زمان این رخداد را دقیقاً نمی‌توان مشخص کرد. اما بررسی ستون‌های بخش قدیمی‌تر مسجد نشان می‌دهد که این افزوده نباید از اواخر دوره قاجار کهن‌تر باشد. با ساخته شدن مسجد این فضا نیز از طریق دالان باریکی به صفت و حیاط متصل به آن راه می‌یافته است. در جنوب

مسجد نیز حیاط کوچکی است که وابسته به بنای دیگری در جنوب حیاط یادشده است. این بنا که دسترسی به آن میسر نبوده در گذشته خانه متولی بوده و هنوز هم کارکرد مسکونی خود را حفظ کرده است و علی‌القاعده بخشی از بقعه نیست (تصویر ۹، فضای ۱۵) دقیقاً روشن نیست که آیا در زمان ساخت مسجد فضای متناظری نیز در سوی غربی بقعه وجود داشته یا خیر.

اما عکس هوایی سال ۱۳۴۳ نتیجه تغییرات پیش از دهه ۱۳۴۰ را به صورت گسترده‌تر نشان می‌دهد. لذا در این دوره پیش از سال ۱۳۴۳ باید دو نقشه برای مجموعه در نظر داشت. نخست، بقعه دارای یک گنبد خانه و هشت فضای پیرامون آن و البته با مسجدی در گوشه شمال شرقی (تصویر ۳۲)، و دومی، که همین پلان است که با اطلاعات قابل اخذ از عکس هوایی سال ۱۳۴۳ تکمیل شده است (تصویر ۳۳). در این وضعیت متأخر به نظر می‌رسد کل راستای سه‌بخشی واقع در غرب بنا تخریب شده و بجای آن بناهای دیگری ساخته شده است. که از روی بام آن‌ها که در عکس سال ۱۳۴۳ قابل مشاهده است می‌توان نقشه تقریبی‌شان را تهیه کرد. بر اساس نقشه تهیه شده در گوشه شمال غربی، شبستانی با چهار چشمه طاق و ستونی در میان ساخته شده است. این در حالی است که بخش جنوبی راستای یادشده احتمالاً با تغییراتی اندک همچون فضای متناظر خود در سمت شرق بقعه باقی مانده است. این احتمال هم ممکن است که کل این بخش غربی تخریب شده و دو بنای شبستانی و بنای دیگر در جنوب آن باهم ساخته شده‌اند. این تغییر نباید خیلی متأخر باشد زیرا بعدها دوباره این دو بنا تخریب شده‌اند و به جای آن‌ها دو فضای با سقف مسطح و به شکل کشیده در غرب گنبد خانه ساخته شده است و ترکیب کلی را کاملاً مخدوش کرده است (تصویر ۹ فضای ۸ و ۹). از میان این دو فضای با سقف مسطح، آن که در منتهی‌الیه غربی بنا واقع شده اکنون انبار وسایل آشپزی و آشپزخانه است و آن دیگری نیز شبستانی است متصل به گنبدخانه و فضاهای اصلی بقعه. به نظر می‌رسد کارکرد این فضای اخیر در گذشته نیز وجود داشته و لذا راستای سه فضای پی‌درپی واقع در غرب گنبدخانه، بخشی از شبستان توسعه یافته بقعه بوده‌اند. همین کارکرد را می‌توان برای راستای سه فضای پی‌درپی واقع در شرق گنبدخانه نیز تصور کرد. مقصود جایی است که بخشی از آن به درگاه و دالان ورودی بقعه تبدیل شده است (تصویر ۹ فضای ۲ و ۳ و ۴).

تصویر (۳۲): تصویری از پلان بقعه به صورت یک ساختار نه بخشی

تصویر (۳۳): نقشه بنا برگرفته از عکس هوایی سال ۱۳۴۳

نکته دیگری که وجود دارد توجه به عکسی از گذر سرپوشیده است که ردی از دیوار جانبی یک پایه طاق را نشان می دهد. لذا اگرچه در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ گذر سرپوشیده صرفاً از ۲ طاق تشکیل شده اما این احتمال وجود دارد که پیش از این، گذر یادشده ۳ چشمه طاق را شامل می شده است. احتمالاً علت تخریب این دهانه از سقف گذر باید به تخریب

راستای سه‌بخشی واقع در غرب گنبد خانه نسبت داده شود. زیرا راستای بنای کشیده واقع در غرب گنبد خانه در عکس هوایی ۱۳۴۳ هم دیده نمی‌شود و در این عکس اتفاقاً گذر سرپوشیده ۲ دهانه طاق دارد. لذا به نظر می‌رسد با جایگزینی بنای دارای چهارطاق و ستونی در میان (تصویر ۳۳، فضای شبستانی غربی) به جای فضاهای قدیمی‌تر، جداره بقیعه و سقف گذر نیز آسیب دیده‌اند.

تصویر (۳۴): تصویری از نمای امامزاده و باقی‌مانده‌های دیواره‌های دهانه دیگری از ساباط

نتیجه

بررسی و مطالعه بقیعه بر اساس وضعیت موجود و آثار باقی‌مانده و همچنین توجه به اسناد و مدارک باقیمانده نشان می‌دهد که بنا در آغاز گنبدخانه منفردی در میان اراضی زراعی بوده است که بنابر روایت‌های شفاهی و همچنین نمونه‌های باقی مانده، ممکن است اساس آن به یک اتاق مختصر سرجه‌پیمایی بازگردد. بر این اساس اتاق سرجه‌پیمایی با قداست یافتن به هسته اولیه زیارتگاه تبدیل شده است. گنبدخانه اولیه در نخستین مراحل از طریق ایوانی به راه اصلی دسترسی میان مزارع و باغ‌ها متصل می‌شده و شکلی کامل‌تر به خود گرفته است. هرچند ممکن است ایوان و یا نحوه اتصال گنبدخانه و یا بنای اولیه به راه مجاور ساده‌تر و صرفاً درگاهی برای دسترسی بوده باشد. در ادامه و با پیروی از الگویی که نمونه‌های آن در زیارتگاه پنجه‌شاه و سلطان میراحمد قابل شناسایی است، بنا ساختاری نه‌بخشی پیدا کرده و به صورت بقیعه‌ای مفصل شامل یک گنبدخانه با ۸ فضا پیرامون آن درآمده است. احتمالاً شکل‌گیری و توسعه این زیارتگاه به ایجاد سکونتگاهی کوچک پیرامون آن تبدیل شده است. رد این سکونتگاه بیرون حصار کاشان در عکس‌های هوایی دهه ۱۳۳۰ قابل مشاهده است. در پی تکمیل شکل زیارتگاه و گسترش آن احتمالاً فضای باز واقع در جنوب بنا اهمیت یافته و نحوه ارتباط بنا با گذر مجاور آن نیز مورد توجه قرار گرفته است. لذا ساباط در شمال، حیاط، صفه و طارمی در جنوب بنا شکل گرفته‌اند. رد این تغییرات و صورت نهایی آنها در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ قابل مشاهده است. بنای نه‌بخشی که الگویی کلاسیک و شناخته‌شده دارد با افزوده‌هایی در شرق و غرب بنا همراه شده و این تغییرات به تخریب برخی از قسمت‌های بنای نه‌بخشی

منجر شده است. بعد از سال ۱۳۴۳ نیز زیارتگاه با تغییرات زیادی همراه است. این تغییرات عمدتاً شامل تخریب بخشی از بنای اصلی و ساخت فضاهایی با شکل جدید و سقف مسطح است که یکپارچگی مجموعه را از بین برده و به آن آسیب رسانده‌اند. از جمله در غرب بنا راستایی از فضاهای هم‌جوار با گنبدخانه، جای خود را به دو فضای تازه‌ساز داده است و مسجد نیز به طرز نادرستی توسعه یافته است. علاوه بر این، حسینیه‌ای نیز در ابعاد وسیع در جنوب بنا ساخته شده و ترکیب بقعه با صدف و حیاط را از بین برده است. این تغییرات ساختار ۹ بخشی زیارتگاه را بهم ریخته و آن را از اصل خود دور ساخته است.

منابع:

۱. دفتر فنی اداره میراث فرهنگی و گردشگری کاشان، نقشه محلات تاریخی کاشان.
۲. اداره میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۱، پرونده ثبت زیارتگاه شاه یلان در فهرست آثار ملی ایران.
۳. حاجی قاسمی، کامبیز، ۱۳۳۰. امام‌زاده‌ها و مقابر. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۴. سلمانی آرانی، حبیب‌الله، ۱۳۷۵. سیمای کاشان. انتشارات بشیر.
۵. کلانتر ضرابی، عبدالرحیم، ۱۳۷۸. تاریخ کاشان. تهران: امیرکبیر.
۶. فرخ یار، حسین، ۱۳۸۶. آب‌انبار یادگاری از یاد رفته: شهرستان‌های (کاشان، آران و بیدگل). انتشارات حلم.
۷. تراب زاده، عباس، ۱۳۹۱. بررسی و تحلیل مردم شناختی زیارتگاه‌های شهرستان کاشان، پایان‌نامه، دانشگاه آزاد، تهران - مرکز.
۸. مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۵). «اسطوره غیبت دختر. ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی»، شماره ۴۵: ۲۴۹ - ۲۸۲
۹. نراقی، حسن (۱۳۸۲). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: انجمن آثار و مفاخر و فرهنگی.
۱۰. زروانی مجتبی، مشهدی نوش آبادی محمد (۱۳۸۹). جریده برداری و سقایی؛ میراث قلندران و جوانمردان، مطالعات عرفانی، شماره ۱۱: ۶۱ - ۹۰.
۱۱. جیحانی، حمیدرضا، ۱۳۹۷، عکس هوایی محدوده محله زیارت غایب کاشان.
۱۲. جیحانی، حمیدرضا، مشهدی نوش آبادی، محمد، اویسی، حانیه، زیلوچیان مقدم، آذین، ۱۳۹۹. مطالعه مرکز محله پنجه شاه کاشان با تاکید بر نقش زیارتگاه و عناصر معماری و شهری پیرامون، فصلنامه کاشان شناسی، ۱۳(۱): ۳-۳۸.
۱۳. مشهدی نوش آبادی، محمد، جیحانی، حمیدرضا، ۱۳۹۹. قدمگاه امام علی (ع)؛ در جستجوی تربت‌خانه ایلخانی کاشان. در مجله مطالعات معماری ایران شماره ۱۸: ۸۹-۱۱۲.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷. لغتنامه دهخدا، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. معین، محمد، ۱۳۸۶. فرهنگ فارسی معین، انتشارات زرین.
۱۶. تراب‌زاده، عباس، ۱۳۹۶، نظام سنتی آبیاری چشمه سلیمانیه فین، پژوهش‌نامه کاشان، ۱۵(۲): ۱۵۸-۱۷۱.
۱۷. جیحانی، حمیدرضا، مشهدی نوش آبادی، محمد، فرهادی وند، آمنه، قلندری، زهرا، ۱۳۹۸. زیارتگاه گلچقانه کاشان، مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر تحول تاریخی آن، فصلنامه کاشان شناسی، ۱۴(۱): ۸۱-۱۱۴.